

Заборони, що містяться в нормах даного правового інституту, виконують функцію охорони, висловлюючи негативне ставлення держави до певної діяльності і встановлюючи відповідальність за її здійснення. Закріплені в законі, вони вказують межі можливої поведінки, здійснюючи тим самим регулятивний вплив на свідомість людей. При реалізації адміністративної відповідальності (застосуванні адміністративних санкцій) включається механізм правового захисту, тобто адміністративний примус щодо осіб, які порушили певні приписи. Він дозволяє не лише притягнути винного до відповідальності, здійснюючи при цьому виховний і попереджувальний вплив, але і допомагає відновленню людини в її правах. Акт юрисдикційного органу про застосування адміністративного стягнення є безперечним юридичним фактом і доказом для органів виконавчої влади і суду.

Від розвитку і надійності механізму правової охорони залежить нормальне функціонування всіх інших механізмів забезпечення прав і свобод, а відповідно і правове становище громадян. Тому необхідні подальші його вдосконалення, приведення у відповідність з вимогами міжнародних актів і Конституції України. Аналогічні завдання ставлять перед вченими і законодавцями концепції адміністративної реформи і реформи адміністративного права.

**Список літератури:** 1. Общая теория прав человека / Карташкин А.В., Колесова Н.С., Ларин А.М. и др. / Под ред. Е.А. Лукашевой. М., 1996. 2. История политических и правовых учений: Древний мир / Васильев Л.С., Графский В.Г., Грацианский П.С. и др. / Под ред. В.С. Нерсисянц. М., 1985. 3. Слюсаренко А.Г. Томенко М.В. История Української Конституції. К., 1993. 4. Действующее международное право: В 3 т. / Сост. Ю.М. Колосов. Э.С. Кривчикова. М., 1996. Т.1. 5. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи: Упоряд. Ю.К. Качуренко. К., 1992. 6. Шемшученко Ю.С. Теоретичні проблеми формування правової держави // Право України. 1995. № 12. 7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

*Надійшла до редколегії 22.07.04*

*К.І. БЕЛЯКОВ*

## **ПРАВОВА РЕАЛЬНОСТІ І ТЕОРІЯ СИСТЕМ**

Треба визнати, що сучасний період розвитку національного законодавства в Україні характеризується нескінченими змінами і доповненнями нормативних актів, суперечливістю ряду законів, бумом народження нових «галузей» права, що, крім іншого, викликане відсутністю у вітчизняній юридичній науці єдиної доктрини, яка б сприяла розвитку законодавства хоча б наближено в одному напрямі. Історія показала, що може існувати і кілька доктрин, але досить ємних, здатних стати «офіційними» у змісті охоплення і пророблення всіх правових категорій. Броунівський ж рух різноманітних думок з окремих питань повинен існувати усередині доктрини, що повинна базуватися на системному підході.

Теорія систем вже давно знайшла своє місце у роботах науковців в галузі права як методологія дослідження окремих положень юридичної науки

[1; 2; 3]. Однак, аналіз сучасних наукових розробок, особливо вітчизняних, показує, що зацікавленість з боку науковців-правознавців до проблем використання теорії систем та системного підходу в юридичній науці і практиці значно зменшилася. Адже автору відома лише дві глобальні розробки на рівні дисертаційного дослідження щодо використання системного підходу в праві [4; 5]. При цьому системний підхід прийнято розглядати як загальнонауковий. Більше того, він став обов'язковим атрибутом практично кожного наукового дослідження (особливо на дисертаційному рівні), що іноді призводить лише до фрагментарного його використання, а часом до повного незрозуміння як дослідницького методу і засобу єднання теорії і практики. Останнім часом системний аналіз пропонується розглядати як один з методів вивчення правових явищ і процесів в межах науки юридичного циклу – правової інформатики [6, с.147]. Уявляється, що саме в цій міждисциплінарній науці розглянутий метод повинен одержати свій розвиток у правовій реальності, скласти один з напрямів в галузі правознавства, так само як й інформаційний підхід – ще один специфічний метод правової інформатики.

Що стосується терміна «правова реальність», який вживається нами, то він уведений з метою зручності подачі матеріалу. Тим більше, що останнім часом категорії «правова реальність» та «правова дійсність» набувають певної популярності у науковому колі правників як всеосяжні [7; 8]. Ми згодні з Ю.Н. Оборотовим, який визначає правову реальність як «... сукупність всіх форм юридичного буття суспільства, що виявляє себе в правових актах та інших проявах права (позитивних і негативних), в юридичній діяльності, відношенні суб'єктів до права та правових можливостях задоволення їх інтересів» [9, с.153].

Наукою вже доведені взаємозв'язок і системність матеріальних та ідейних процесів з явищами навколишнього світу. Однак, серед вчених наявні розбіжності з приводу значення загальної теорії систем і системного підходу. Ряд авторів вважають її світоглядом або методологією. «Характерною рисою цього світогляду є те, що тут підкреслюються ті аспекти предметів або подій, які впливають із загальних властивостей систем, а не з їхнього конкретного змісту» [10, с.83]. Як приклад протилежної точки зору наведемо висловлення В.Г. Афанасьєва, який вважає, що роль загальної методології відіграє матеріалістична діалектика, а, крім того, загальна теорія систем ігнорує якість систем, не приділяє увагу історії системи, не розглядає компоненти системи як генетично пов'язані, не враховує внутрішні, насамперед класові, протиріччя в соціальній системі та ін. [11, с.6–7]. Ми дотримусмося першої позиції і вважаємо, що ієрархічне співвідношення та роль у пізнанні світу матеріалістичної діалектики і загальної теорії систем вимагає неупередженого аналізу: можливо, системний підхід представляє собою «лише тільки конкретизацію і поглиблення діалектико-матеріалістичного вчення про взаємний зв'язок і розвиток предметів і явищ дійсності» [3, с.14], а, можливо, діалектичний матеріалізм є складовою частиною загальної теорії систем.

Різноманітні існуючі системи разом узяті можна класифікувати на підставі співвідношення суб'єктивного й об'єктивного факторів у процесі їх виникнення і розвитку. За цим принципом прийнято виділяти три основні види систем: 1) суб'єктивні, чи абстрактні системи («система, всі елементи якої є поняттями»); 2) об'єктивні (існують поза залежністю від волі і свідомості людини, наприклад, жива та нежива природа); 3) об'єктивно-суб'єктивні, серед яких можна виділити соціальні, механічні, змішані [12, с. 27]. Вважаємо, що у зв'язку з відсутністю стійких «одиниць виміру» соціальних систем їх чітка класифікація за роллю суб'єктивного й об'єктивного факторів далі є неможливою. Правова реальність, на нашу думку, є цілісною соціальною системою, оскільки в її виникненні та розвитку брали участь і об'єктивний, і суб'єктивний фактори – це сьогоденні загальновідомо юридичною наукою. Що ж стосується первинності, вторинності, їх «питомої ваги», то дискусії на цю тему тривають і є подібними суперечкам про первинність буття чи свідомості. Запропонована класифікація має на меті акцентування уваги на окремому плинні в межах загальної теорії цілісних систем – теорії соціальних систем. Причому не виключається можливість входження в об'єктивно-суб'єктивні системи суб'єктивних або об'єктивних (залежності від аспектів розгляду процесу) предмета або явища.

Важко заперечити тезу про те, що правова реальність (у вищевикладеному її розумінні) як система володіє цілісністю, структурністю, взаємозалежністю системи і середовища, ієрархічністю, множинністю опису. Мабуть, саме тому правову реальність представляється можливим розглядати як архіскладну систему (гіперсистему).

Охарактеризуємо коротко вищезазначені принципи. Цілісність означає принципову неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей складових її елементів та невиводимість з останніх властивостей цілого, а також залежність кожного елементу, властивості, відносини системи від його місця, функцій усередині цілого. Структурність представляє собою можливість опису системи через встановлення мережі зв'язків і обумовленість поведінки системи не стільки поведінкою її окремих елементів, скільки властивостями її структури. Взаємозалежність системи і середовища, під яким в даному разі варто розуміти зовнішні стосовно конкретної системи об'єкти, означає, що система формує і виявляє свої властивості в процесі взаємодії з останніми. Ієрархічність означає, що кожен елемент системи в свою чергу може розглядатися як інша система, а досліджувана в даному випадку цілісність є одним із компонентів більш широкої системи. Множинність опису кожної системи означає, що в силу принципової складності кожної системи її адекватне пізнання вимагає побудови множини різних моделей, кожна з яких описує лише певний аспект цілого [13, с.584].

Правова реальність як соціальна система характеризується також специфічними ознаками, що впливають з основних властивостей. Зосередимо увагу на деякі з них: по-перше, система має загальну мету, по-друге, система очолюється керуючим центром (органом управління), і, нарешті, на систему впливають внутрішні й зовнішні впливи, що виступають як стимули її розвитку.

Правову реальність ми можемо розглядати як компонент ще більш великої суб'єктивно-об'єктивної гіперсистеми – суспільства, що прагне до досягнення певної мети (виживання, розвиток, вдосконалення та ін.). Кожен компонент має свої завдання, і функціонування всіх компонентів системи є способом досягнення загальної мети. Отже, правова реальність як компонент суспільної гіперсистеми теж є доцільною системою. Доцільність має на увазі наявність керуючого центру, що корегує діяльність системи, визначає цілі, шляхи і засоби їх досягнення. На нашу думку, такий центр представляє складну взаємодію суб'єкта й об'єкта. Діяльність керуючого центра пов'язана із внутрішніми і зовнішніми впливами системи, тобто, в системі повинні відбуватися аномальні явища, що відповідно до принципу єдності й боротьби протилежностей представляють собою один з факторів розвитку системи. Відразу обмовимося, що визначені за своєї суттю «аномалії» для системи такими в повному розумінні цього слова не є, тому що вони виступають однією з невід'ємних умов функціонування самої системи. Однак, при цьому система повинна мати здатність опиратися виникаючій ентропії, інакше зростає імовірність її руйнування. Оскільки, як уже зазначалося, правова реальність відноситься до об'єктивно-суб'єктивних систем суб'єктивний фактор, при відповідних умовах, цілком може навести до неможливості перетворення негативних впливів у позитивний для розвитку системи фактор. Думаємо, що цілком можливо й необхідно досить чітко визначити причини виникнення критичних ситуацій та відповідно виробити прийоми їх нейтралізації. Як приклад, можна навести роль класових (станових) протиріч у соціальних системах.

На наш погляд, у сучасних умовах право є не тільки регулятором існуючих суспільних відносин, а й засобом впливу на фактори, що визначають їх виникнення і розвиток. Знання способів і необхідних умов ефективного впливу правової реальності на базис надає можливість успішної зміни інших соціальних систем, «маніпулювання» ними. Саме тому необхідно вести вивчення правових явищ із широким застосуванням міжгалузевих досягнень філософії, соціології, психології, біології (починаючи від теорії цивілізацій і закінчуючи еволюцією живих організмів) і, нарешті, інформатики, точніше її складової частини – правової інформатики. Крім того, вважаємо, що й у «вічній» книзі знайдеться чимало цікавого не тільки з історичної точки зору. Таким чином, можна значно різноманітнити як методи дослідження, так і джерела пізнання. Л.Б. Тиунова пропонує здійснювати аналіз права, щонайменше, на трьох рівнях: 1) право в системі суспільства; 2) правова система як цілісність соціальних явищ, що забезпечують специфічно нормативне регулювання суспільних відносин; 3) система об'єктивного права [3, с.19]. Ми ж вважаємо, що доцільно спочатку вивчити саме систему об'єктивного права, оскільки серед перерахованих правових явищ вона є найбільше жорстко сконструйованим утворенням, тобто рівень рухливості й мінливості зв'язків достатній для прийняття її за якое ядро, одиницю відліку, опору для вивчення правової реальності. Причому на початку дослідження, на нашу думку, правильно використовувати в якості базового нормативістський підхід до поняття права, оскільки вплив суб'єк-

тивного фактора в ньому менше, ніж в інших. Згодом до засобів аналізу можна додавати положення інших підходів, у тому числі системного й інформаційного.

Значення застосування теорії систем для юриспруденції важко переоцінити. Наприклад, в юридичній науці й практиці України тривалий час ведуться суперечки з приводу системоутворюючих факторів виділення галузей права [14]. Під такими ми розуміємо функції галузі, предмет правового регулювання в юридичний режим регулювання, що виражають, відповідно, структурні (функціональні), предметні, юридичні ознаки галузі права [6, с.254–263]. Дані фактори складають єдиний системний комплекс, і в сполученні один з одним необхідні для визначення наявності у системі сукупності норм галузевого рівня.

Оскільки правова реальність є системним утворенням, то зміни на одній ділянці правового регулювання неминуче спричинять зміну на іншій. Якщо такі зміни перейдуть якусь границю, то це призведе до дестабілізації, корінної зміни якості чи до руйнування не тільки системи правової реальності, а й спричинять глобальні зміни в іншій, більш великій системі, – гіперсистемі суспільства.

Вищевикладені фактори складають саме систему, і остання характеризується цілісністю, структурністю й іншими якостями будь-якого системного об'єкта. Особливу увагу ми хочемо звернути на застосування принципу цілісності, що означає принципову неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей складових її елементів і невиведення з останніх властивостей цілого. Іншими словами, елементи системи при взаємодії один з одним, а також із зовнішнім середовищем змінюють свій зміст і внутрішню будову. Будь-який елемент системи, взятий сам по собі, тобто, відокремлено – це одне, а розглянутий у системі – інше, тому що властивості елементу залежать від його відносин з іншими елементами усередині системи. Справа в тім, що можна критикувати і предмет правового регулювання, і юридичний режим, і їх складові у разі їх розгляду ізольовано одне від одного. Однак такий підхід не відповідає вищевикладеним аспектам теорії систем. Якщо розглядати фактори виділення галузі права в системі, де, як вказувалося вище, сума властивостей елементів принципово не може бути зведена до властивостей системи, то критикувати буде складно. Отже, галузь права виділяється під впливом саме системи факторів. Це варто враховувати при розгляді питань виникнення й існування галузей системи національного законодавства в Україні. Яскравим прикладом може бути процес формування інформаційного права.

Також у правовій науці широко відома концепція розподілу галузей права на профілюючі та спеціальні [1]: цивільне й адміністративне право охарактеризовані як профілюючі галузі системи права. Звідси – концепція двох великих родин галузей – адміністративно-правової і цивілістичної. Інакше кажучи, більшість спеціальних галузей формується двома шляхами – або на базі цивільного, або адміністративного права. Розглянемо цю концепцію в аспекті теорії систем.

На нашу думку, при аналізі системи права на рівні галузей треба враховувати, що відповідно до положень теорії систем критерієм елементності частин виступає принцип тотожності частин щодо їх місця і ролі в даній системі. Цей принцип може бути сформульований як вимога нерозривності елементів. Тобто, галузі в системі права знаходяться на одному рівні і є рівними як неподільні елементи. У даному разі наявна класифікація однорівневих елементів системи по різних рівнях, що не відповідає принципам логічного розподілу. Крім того, класифікація галузей права з позицій предмета і методу правового регулювання є спірною, але обґрунтування цього положення не відноситься до теми даної роботи, тому обмежимося простим зауваженням а рoros. Цивільне й адміністративне право як якісь зосередження досвіду правового регулювання (правової спадщини як складової частини правової реальності) для законодавця зіграли роль базових галузей при формуванні спеціальних в історичному плані, тобто в процесі генезису системи права. Однак, перебільшення значення цивільного й адміністративного права в сучасних умовах не має підстав.

Сьогодні ми є свідками не тільки економічної і політичної кризи, а й кризи в галузі культури і моральності. Одна з причин цього – відсутність адекватної ідеології, що була би фактором психологічної стабілізації суспільства. У зв'язку з цим ми хочемо звернути увагу на ідеологічне значення вироблення єдиної правової доктрини в руслі теорії цілісних систем. Вхідні в структуру правосвідомості – правова ідеологія і правова психологія – взаємозалежні, тобто впровадження певної ідеології вплине на психологію. Оскільки йдеться про наукову доктрину, природно, що переважно вплив виявляється не стільки на правосвідомість населення, скільки на правосвідомість досить малої його частини – юристів. Маються на увазі юристи-практики, що, у порівнянні з теоретиками, своєю діяльністю безпосередньо впливають на правосвідомість населення. Основним способом впливу тут є процес навчання, формування, виховання майбутнього юриста.

Отже, використання теорії цілісних систем у правовій реальності уможливорює, по-перше, своєрідне бачення правових предметів, процесів, явищ. По-друге, – безсумнівною є управлінська цінність постановки питання про підпорядкування функціонування права цілям суспільства. Це спричиняє також припущення про проблематичність і доцільність встановлення панування права над державою (теорія правової держави). По-третє, – пильну увагу при системних дослідженнях у праві варто звернути на процес еволюції правової реальності: оскільки це система об'єктивно-суб'єктивна, то системоутворюючі фактори виявляються при взаємодії системи і навколишнього середовища, що для соціальних систем, на відміну від суб'єктивних і об'єктивних, має особливе значення. І це далеко не повний перелік перспектив, що відкриваються для створення концепції цілісних соціальних систем стосовно правової реальності.

**Список літератури:** 1. Алексеев С.С. Структура советского государства. М., 1975. 2. Правовая система социализма: В 2 кн. / Под ред. А.М. Васильева. Кн.1: Понятие, структура, социальные святы. М., 1986; Кн.2: Функционирование и развитие. М., 1987. 3. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой

дійсності: Методологія і теорія. СПб., 1991. 4. 4. Маноха О.С. Системний аналіз в кримінології: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 1996. 5. Останець В.О. Системний підхід до пізнання правових явищ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Донецьк, 2003. 6. Беляков К.И. Управление и право в период информатизации: Монография. К., 2001. 7. Стовпа О.В. Правова ситуація як елемент правової реальності: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Х., 2002. 8. Кравцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Х., 2003. 9. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии. Одесса, 2001. 10. Рапопорт А.В. Математические аспекты абстрактного анализа систем // Исследования по общей теории систем. М., 1969. 11. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М., 1980. 12. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. М., 1974. 13. Философский энциклопедический словарь. М., 1989. 14. Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: Матеріали між нар. наук.-практ. конф. К., 1999.

*Надійшла до редакції 25.10.04*

*В.А. Перцева*

### **КУЛЬТУРА І ПРАВО: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОВПЛИВ**

Довгі роки ми без особливих роздумів сприймали вузько нормативний підхід до освіти майбутніх юристів як єдино вірний. Не треба доводити наукову безпідставність такої точки зору. Важливим і складним завданням сучасної вищої школи є поєднання високого рівня вузько професійної підготовки з юриспруденції зі знаннями про духовне життя суспільства (про людину, природу, про світ переживань і відносин, про морально-етичні цінності). Імперативними складовими елементами такої освіти є право і культура. Саме такий підхід повинен забезпечити юриста і соціальним знанням, і загальнолюдськими цінностями, а особливо допоможе засвоєнню моральних і правових категорій, виробленню свідомої життєвої позиції, своєрідного внутрішнього закону, який і визначає прийняття рішень. З цих позицій, беручи до уваги, звичайно, особливості часу, і слід розглядати таку проблему, як співвідношення і взаємовплив культури і права у професійній освіті юриста.

Теорія культури привертає в останні роки пильну увагу філософів, соціологів, культурологів, психологів, які в своїх дослідженнях розглядають різні аспекти цієї складної проблеми, яка торкається всіх сфер людської діяльності, і дають різні, часом опозиційні визначення поняттю культури. В сучасній культурології найбільше поширення отримала концепція, в основі якої знаходиться історично активна, творча діяльність людини.

Таке розуміння культури дозволяє розглянути внутрішньо взаємопов'язані проблеми: соціальну суть культури і культурний зміст суспільного розвитку. Саме через культуру розкривається людська, суб'єктивна, творча основа суспільного розвитку. А соціальний прогрес у плані культури – це розвиток самої людини, це створення умов для прилучення якомога більше народних мас до перетворюючої діяльності, для всебічного розвитку